

Millî Kültür Araştırmaları Dergisi (MİKAD) / Cilt 6 - Sayı 2

Sorumlu Yazar: Raşit Çöloğlu / Erciyes Üniversitesi, Rektörlük, Dr.
rasitcologlu@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-8560-6463

Atıf: ÇÖLOĞLU, R. (2022), Tuva Destanlarında Hayvan Motifi: Haan-Tögüldür Destanı Örneği, Cilt 6, Sayı 2, s. 70-83.

Gönderim Tarihi: 16 Kasım 2022 / Kabul Tarihi: 24 Aralık 2022

Araştırma Makalesi

ISSN: 2587-1331

DOI: 10.55774/mikad.1205572

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/mikad>

TUVA DESTANLARINDA HAYVAN MOTİFİ: HAAN-TÖGÜLDÜR DESTANI ÖRNEĞİ

Öz

Tuvalar Güney Sibirya'da Türk ve Moğol halklarıyla iç içe yaşayan kadim bir Türk boyudur. Haan- Tögüldür Destanı Türk ve Moğol destanlarının yapı ve motif özelliklerini gösterir. Destan, kahramanın evlenmek için çıktığı yolculuk, gösterdiği kahramanlıklar ve istediği kızı almak için katıldığı müsabakalar üzerine kuruludur. Bu özelliğiyle Türk-Moğol destanlardaki "kahramanın evlilik yolculuğu" nun geleneksel kurgu ve motif yapısına uygundur. Türk destanları hayvan motifi ve sembolik anlamı açısından zengindir. Destanda at, kahramanın yoldaşdır, kahramana akıl verir, kahramanla birlikte şekilde değiştirir ve öldürülen sahibini diriltebilme becerisine sahiptir. Destanda kahramanın atları sıra dışı özellikler taşır. Destanda çok sayıda at donuna da yer verilir. Destandaki diğer bir hayvan da devedir. Deve kahramanın kendini ispatlaması için yoluna çıkan engellerden biridir. Haan-Tögüldür bu deveyi yenerek evlenmek için yapılan yarışlara katılabilir. Destanda kuş motifi Haan-Hereti kuşu şeklinde gizemli ve sembolik bir kuş olarak kendine yer bulmuştur. Destanda büyük ve küçükbaş hayvanlar bazı benzetmeler yanında daha çok etinden faydalanılan hayvanlar olarak yer almaktadır. Tuvalar şamanist ve Budist olmalarına rağmen Müslüman Türklerle benzer bir beslenme alışkanlığına sahiptirler. Bu çalışma sonucunda Haan-Tögüldür Destanı'nda zengin bir hayvan motifinin yer aldığı ve hayvan motiflerinin diğer Türk boylarının destanlarındakiyle benzer olduğu ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tuvalar, Destan, Haan-Tögüldür, Hayvan.

ANIMAL MOTIF IN TUVAN EPIC: THE CASE OF HAAN-TÖGÜLDÜR EPIC

Abstract

The Tuvans are an ancient Turkish tribe living together with the Turkic and Mongolian peoples in Southern Siberia. Haan-Tögüldür Epic shows the structure and motif features of Turkish and Mongolian

epics. The epic is based on the hero's journey to get married, the heroism he showed and the competitions he participated in to get the girl he wanted. With this feature, it is suitable for the traditional fiction and motif structure of the "hero's marriage journey" in Turkish-Mongol epics. Turkish epics are rich in animal motifs and symbolic meanings. In the epic, the horse is the hero's companion, gives the hero intelligence, transforms with the hero, and has the ability to resurrect its owner. The hero's horses in the epic have extraordinary features. Many horse colors are also included in the epic. Another animal in the epic is the camel. The camel is one of the obstacles in the way of the hero to prove himself. Haan-Tögüldür can beat this camel and participate in the races to get married. In the epic, the bird motif found its place as a mysterious and symbolic bird in the form of the Haan-Hereti bird. In the epic, cattle and small cattle are included as animals that are mostly used for meat, as well as some analogies. Although Tuvans are shamanistic and Buddhist, they have a similar diet to Muslim Turks. As a result of this study, it has been revealed that there is a rich animal motif in the Haan-Tögüldür Epic and that the animal motifs are similar to those in the epics of other Turkish tribes.

Keywords:Tuvans, Epic, Haan-Tögüldür, Animal.

GİRİŞ

Rusya Federasyonu'na bağlı Tuva Cumhuriyeti'nde, Moğolistan'ın batısında ve Çin Halk Cumhuriyeti'nin Sincan Eyaleti'nde (Doğu Türkistan) yaşayan Tuva Türkleri (Akıncı ve Dok, 2012: 75) tarihte "Uryanghaylar", "Soyotlar", "Soyonlar", "Tannu-Tuvalar" şeklinde adlandırılmışlardır (Akıncı, 2009: 30). Türk boyları arasında Moğollarla en fazla ortak kültürel bağlara sahip halklardan biri olan Tuvalar geçmişte Batı Moğollarından Oyratların kurduğu Cungar Hanlığı'nın da önemli unsurlarındandır. Bu sebeple Tuva Türkleri, Moğollar tarafından Büyük Moğol Ulusu'nun (İkh Mongol Uls) bir parçası olarak da görülmektedir.

Tuvaların kökleri isim benzerliğinden dolayı To-pa'lara dayandırılrsa da (Ölmez, 1996: 10) To'pa ismi IV. yüzyılda kuzey Çin'de kurulan Türk asıllı Kuzey Wei Hanedanlığı'nın Türkçe adlandırılması olan "Tabgaç" kelimesinin Çince telaffuzundan ibarettir ve Tuva Türkleriyle doğrudan bir ilişkisi bulunmamaktadır. Tuvaların boy yapısında yer alan "Kırgız" ve "Uygur" gibi ana uruglar dikkate alındığında Tuvaların yüzyıllar önce bölgeye hâkim olan Uygur ve Kırgız halklarının bakiyeleri oldukları ve belirli bir bölgede kader birliği içinde yaşayan bazı Türk boylarının Tuva adı altında ayrıştığı anlaşılabilir. Bu durum, farklı kökenden olan onlarca Türk ve Moğol boyunun siyasi ve coğrafi şartlar gereği bir araya gelerek yüzyıllar içinde Kazak adı altında tek bir ulus meydana getirmelerine benzemektedir.

Tuva Türklerinin destanlarından Haan-Tögüldür, *Dalay-Baybıñ Haan-Baazañaynıñ Maadırlıg Tooldarı* isimli çalışmada yer almaktadır. Bu kitap, "Tıvaniñ Dıl, Litaratura Bolğaş Töögünüñ Ertem Şinçilel İsnitidu" tarafından 1994 senesinde Kızıl'da "Aas Çogaalınıñ Turaskaaldarı" isimli seride üçüncü cilt olarak yayımlanmıştır (Arçın, 2010: 19).

Destana göre Haan-Tögüldür, Demir-Kurlug Han'ın güzeller güzeli kızı Toylu-Buduk'u almak için yapılacak müsabakalara katılmayı ister. Atı Kañ-Hüreñ ile yola çıkan bahadır yolda karşısına çıkan Demir-Kurlug Han'a ait erkek deve ile savaşı ve boynunu kamçıyla vurup kırarak öldürür. Ardından Haan-Tögüldür'ün, karşısına güreşi Koşkulday-Mergen çıkar. Onu da güreşte yener ve boğazını keserek öldürür. Haan-Tögüldür, Demir-Kurlug Han'ın obasına yaklaşıncaya bir ihtiyarla karşılaşır ve ona Toylu-Buduk'un hangi sarayda oturduğunu sorar. İhtiyar Toylu-Buduk'un yüz sekiz kat cam evin üstünde dokuz kat altın cam evin içinde oturduğunu söyler. Bunun üzerine Haan-Tögüldür atını kahverengi taya kendisini ise kepeneği keçeli, gözü irinli insanoğluna dönüşerek dokuz kat altın cam eve gelir ve uyuyan Toylu-Buduk'un yanına uzanır. Ertesi gün Demir-Kurlug Han uyandığında atının yanında bağlı duran

kahverengi tayı görür. Han'ın sihirbazı bu atın Haan-Tögüldür'e ait Kan-Hüren olduğunu söyler. O sırada da Toylu-Buduk'un yanında keçe kepenekli bir oğlanın uyuduğu haberi gelir. Demir-Kurlug Han Demir-Oğul güreşçisiyle Toylu-Buduk'un yanına gide ve orada yatan zavallı oğlanı görür. Haan-Tögüldür uyanınca Han'ın çadırına gider. Orada Haan-Tögüldür ve Demir-Oğul, Toylu-Buduk için tartışır ve bunun üzerine Han, atış-yarış yapmalarını, kazanan kişinin de Toylu-Buduk'u alabileceğini söyler. İlk olarak Demir-Oğul güreşçinin atları ile Haan-Tögüldür'ün Kañ-Hüreñatı yarışır. Kañ-Hüreñ'e Toylu Buduk'un hizmetçisi olan bir kız biner ve yarışı kazanır. Daha sonra Haan-Tögüldür Demir-Oğul ile güreşmeye başlar ve onu yener. Demir-Kurlug Han, Haan-Tögüldür'ün Toylu Buduk'u almasının uygun olduğunu söyler. Hayvanlar kesilir, şölen yapılır. Demir-Kurlug Han Haan-Tögüldür'e kendisinin Çinge-Şilgi atını verir. Haan-Tögüldür, Toylu-Buduk ile yurduna geldiğinde halkı yüzlerce hayvan kestirir ve ziyafet verir. Daha sonra Angır-Çeçen kardeşini kendisine müsabakalarda yardımcı olan Bakıstay-Höo'ye verir. Mallarını kardeşiyile eşit olarak paylaşır. Üç büyük yurt kurar, hayvanlarını besleyip, yaşarlar.

Walther Heissig yapı ve motif olarak Moğol destanlarını iki kısma ayırmış ve bunun Türk destanlarına da uygulanabileceğini belirtmiştir. Bunlar evlilik yolculuğunun yapıldığı "Kur destanları" ve kahramanın yurdunu veya ailesini kurtarmak için şeytani bir figüre karşı mücadelesinin anlatıldığı "Kurtarma destanlarıdır" (1979:9).

Kur destanlarında kahraman, anne babasından ona nasıl gelin olacağını söylemesini ister. Daha sonra uzakta yaşayan ve sık sık kendisine ailesince vaat edilen gelini aramaya koyulur. Yolda ilk engellerle karşılaşır. Bazı durumlarda, kendisine vaat edilen kadını başka bir talibin almaya çalışacağı haberini alır. Genellikle bu, gelinin babasının ülkesini işgal eden ve kızı ona vermeye zorlayan bir canavar veya bir devdir. Kızının kaderini At yarışı, okçuluk ve güreş müsabakaları belirleyecek ve bu yarışmaların galibi kızı alacaktır. Uzun bir yolculuktan sonra gelinin uzak yurduna gelen kahraman, küçük, sümüklü ve pejmürde bir çocuk figürüne dönüşür ve güzel atı uyuz bir tay olur. Kahraman, bu görünüşte müstakbel gelinin babasının önüne çıkar ve gelin için yapılan yarışmalara katılmasına izin verilmesini talep eder. Daha sonra diğer taliplere karşı üç maçı da kazanır. Kızını küçük sümüklü çocuğa vermemek için ona sık sık başka görevler yükleyen ve onu hapse atmaya ya da öldürmeye çalışan gelinin babasının direnmesine rağmen sonunda kahraman galip gelir. Kendini genç, güçlü bir kahraman olarak gerçek haliyle gösterir, kızıyla evlenir ve onunla birlikte memleketine döner (Heissig, 1979:9).

Moğol folklorist Rinchindorji'e göre ise Türk-Moğol destanlarında kahramanın bir eş arayışı üzerine kurulu olan evlilik yolculuğunun olay örgüsü çerçevesi, aşağıdaki temel motiflerden oluşur:

"Zaman; yer; genç kahraman ve onun akrabaları; kahramanın binek atı; anayurdu; sarayı ve çadırı; müstakbel eşi hakkında bilgi; genç kahramanın evlenme isteği ve yakınlarının buna karşı çıkan öğütleri; binek atının yakalanması; koşumların hazırlanması; yay, ok, kılıç ve bıçak kuşanma; yoldaki olaylar (doğal düşman olan yırtıcı bir hayvanı ve insan düşmanları alt etme); müstakbel eşin evine ulaşma; evlenme teklifinin müstakbel eşin ailesince geri çevrilmesi ve belli koşullar öne sürülmesi; yiğitçe mücadeleler sonucunda ailenin kalbini kazanma ya da onları ikna etme; en sonunda düğün töreninin düzenlenmesi ve güzel eşin anayurda getirilmesi." (Rinchindorji, 2012: 223).

Haan-Tögüldür Destanı'nda kahramanın evlenmek için çıktığı yolculuk, gösterdiği kahramanlıklar ve istediği kızı almak için katıldığı müsabakalar göz önüne

alındığında Türk-Moğol destanlardaki“kahramanın evlilik yolculuğu”nun geleneksel kurgu ve motif yapısına uygun olduğu görülmektedir.

Diğer yandan destanın daha başında Haan-Tögüldür “Ulusumuzu on bine kadar çoğaltıp/ Bir araya gelmelerini sağlayalım” (Arçın, 2009: 67) diyerek kendine akraba boyları bir araya getirme hedefi belirtilmekte bu hedefe doğru giderken de evlilik için müsabakalara katılmak istediğini söylemektedir. Bu durum Oğuz Kağan Destanı’yla benzerlik göstermektedir. Oğuz Kağan Destanı evliliklerinin ardından dünya fethini çıkmıştır. Haan-Tögüldür Destanı’nda da baştaki hedef dikkate alındığında destanın içinde belirtilmesi de Han-Tögüldür’ün evliliğin ardından kendisine akraba boyları bir araya getirmek için çabaladığı aşikârdır. Han-Tögüldür’ün evlilik için yol boyu üstesinden geldiği engeller ve müsabakalarda gösterdiği kahramanlıklar akraba boyları bir araya getirme öncesi şöhretinin daha da duyulmasını sağlamıştır. Destandaki akraba boyların bir araya getirilmesi ülküsü Oğuz Kağan Destanı’ndaki Kalaç, Kıpçak, Karluk gibi Oğuzlarla soydaş boyların isimlendirilmesi ve aslında bu boyların Oğuz Kağan’ın hâkimiyeti altında birleştirilmesiyle benzerlik göstermektedir.

1. HAAN-TÖGÜLDÜR DESTANI’NDA HAYVAN MOTİFİ

Bir toplumun folklorunda yer alan hayvanların türleri, kullanım alanları, hayvanlarla ilgili sözcüklerin kullanım sıklığı, o toplumun yaşam tarzı, ekonomisi, coğrafyası ve kültürü hakkında önemli veriler sunmaktadır.

Tuva ve diğer güney Sibiryalı halklarının destanlarında insanların içinde yaşadığı çevreye dair birçok unsur bulunmaktadır. Bu unsurlar içinde maddi kültüre dair olanların yanında bitki ve hayvanlara da değinildiği görülmektedir. Bu toplumların yaşadıkları coğrafya dolayısıyla gerek beslenme rejimlerinde gerekse de çevrelerini donatan eşyaları arasında bitkilerden daha çok hayvansal ürünlerin yer almaktadır. Hayvancılığın yoğun bir şekilde yapıldığı bu toplumlarda hayvansal ürünler beslenmenin, giyinmenin, barınmanın ve eşyalarının pek çoğunun ham maddesini oluşturmaktadır.

Hayvanlar yalnızca maddi ihtiyaçların karşılanmasında değil, Güney Sibiryalı halkının iç dünyasının şekillenmesinde de kendilerine yer bulurlar. Mitoloji de hayvanların dikkat çekici rolü dünya genelinde olduğu kadar bu halklar içinde geçerlidir. Fakat öte yandan günlük hayatın realitesi içinde de Türk ve Moğollar için hayvanların insanlara benzer karakterlere sahip oldukları, benzer davranışlar sergiledikleri ve daha da ötesi at ve kurtta olduğu gibi insan ve insanüstü varlıklar arasına dâhil edilebildikleri görülmüştür.

Türk halklarının at ve deve gibi hayvanlara duyduğu ihtiyaç diğer hayvanlara göre biraz daha farklıdır. Ulaşımında kullanılan bu hayvanlar geniş coğrafyalara yayılarak gerçek anlamda hayvancılığa dayanan göçebe bir hayat süren Türk boyları için son derece gereklidir. Hem küçük ve büyükbaş hayvanların geniş meralarda yayılımını kontrol altında tutabilmek hem de uzaklardan gelecek tehditlere karşı hazırlıklı olmak için başta at olmak üzere hızlı binek hayvanlara ihtiyaç duyulmaktadır. Türklerin atı evcilleştirme ve at biniciliği ürünlerindeki teknolojiyi geliştirmeleri sayesinde yalnızca geniş sürülerin sahibi olmamışlar geniş topraklar ve pek çok halk üzerinde de tahakküm elde etmişlerdir.

Tuva ve diğer Türk boylarının destanlarında geniş bir hayvan folklorunun yer alması onların yalnızca hayvancılıkla uğraşmalarından kaynaklanmamaktadır. Bu durumun bir diğer nedeni de bu topluluklarda profesyonel seviyede avcılık yapılıyor olmasıdır. Zira Güney Sibiryalı destanlarında kahramanlar başta at olmak üzere tazısı ve

evcilleştirilmiş kartal veya doğanı ile resmedilmektedir. Kahraman nereye gitse bu üçü yanından ayrılmaz. Bu hayvanlarla kahraman arasında güçlü bir duygusal bağ vardır. Örneğin Manas öldüğünde onun türbesinin başında atı, tazısı (taygan) ve akdoğanı (akşumkarı) kendilerini parçalarcasına yas tutar ve Tanrı'ya Manas'ın yeniden hayata dönmesi için yalvarırlar. Nitekim Tanrı bu zavallı ve sadık hayvanların feryadını karşılıksız bırakmaz ve Manas dirilir (Yıldız:1995: 658). Kahramanın bu üç hayvanı esasında birer av hayvanlarıdır. Bilindiği üzere eğitilmiş kartal ve doğan ile başta tavşan ve küçük kanatlılar olmak üzere tilki ve hatta kurt avı Türk ve Moğol halkları arasında yaygındır. Tazı ise kahramanın avda en yakın yardımcılarından bir diğeridir ve dağ koyunu, oğlak ve tilki gibi hayvanların üstesinden rahatlıkla gelir. At ise kılıç, mızrak ve ok-yay ile avlanan kahramanın yüksek hızını ve ani manevralarını mümkün kılar. Kahramanın yanında ayrılmayan bu üçlü avda olduğu kadar savaşlarda da kahramanın yanından ayrılmaz. Zira Türkler için av ve savaş birbiriyle son derece ilişkili iki aktivitedir.

Tuvalar için çevrelerindeki hayvanlar ve diğer canlılar sınırsız istifade edilecek kaynaklar değillerdir. Hayvanları avlamanın ve tüketmenin bir ölçüsü vardır. Tuvaların Şamanist inançlarına göre kendilerini doğanın bir parçası olarak görürler. Buna göre doğada canlı-cansız tüm varlıkların iyeleri vardır. Bu yüzden onlar doğaya zara vermekten kaçınırlar. İnsanların doğaya karşı bir üstünlüğü vardır ancak bu üstünlük doğanın dengesini bozacak şekilde kullanılmamalıdır.

1.1. At

Türk boylarının günlük hayatlarında olduğu kadar inanç ve folklorlarında da atın geniş bir yeri vardır. Türklerin tarih boyu kurdukları devletlerin temelinde atın önemli fonksiyonu olmuştur. Tarihte Türkler usta birer binici ve atlı savaşçı olmak için çok küçük yaşlardan itibaren attan daha küçük hayvanlar üzerinde pratik yapmaya başlamaktadırlar. Bu sebeple yetişkinliğe gelen bir Türk usta birer binici haline gelmektedir.

Şamanist inançlı Türklerin ritüellerinde at hem şamanı gökyüzüne çıkaran bir binek hem de törenler sırasında kurban edilen bir hayvandır (Çoruhlu, 2002:140). İlk atasının yarı at yarı insan şeklinde bir yaratık olduğuna inanan Yakutlar at kafası üzerine yemin etmektedirler (İnan, 1986: 290). Altay bölgesindeki kurganlarda ölünün yanında at kalıntılarının varlığı kadim çağlardan beri atın sahibiyle birlikte gömüldüğünü veya cenazelerde at kurban edildiğini göstermektedir.

Türklerin İslam öncesi inançlarında ata verdiği değer İslam'ı kabul etmelerinin ardından da devam etmiştir. Türkler atı en yakın dostları görmüş ve yiğit ile atının kaderi birleşmiştir. Türk destanlarında da atlar bahadırların günlük hayatlarında ve savaşlarda en büyük yardımcısı ve arkadaşıdır (Koşekova ve Yertayeva, 2020: 75)

Haan-Tögüldür Destan'ında karşımıza çıkan ilk tulpar Haan-Tögüldür'ün atı Kañ-Hüreñ'dir. Destanda bu ata değinilirken genellikle "Omurgasının bileşkesi olmayan/ Kaburga kemikleri çok güçlü olan" şeklinde bahsedildiği görülmektedir (Arçın, 2009: 67). Bu ifadeler Kañ-Hüreñ'in sağlam bir vücut yapısına sahip, dayanıklı ve güçlü olduğuna işaret etmektedir. Destanın birçok yerinde Kañ-Hüreñ "Ergelig" yani "şefkatli" olarak nitelendirilmiştir (Arçın, 2009: 67). Bir atın insana has duygu ve davranışlara sahip olması bir hayli dikkat çekicidir. Kañ-Hüreñ'in bu sıfatından dolayı onun güçlü bir at olmasına rağmen gazap verici değil daha müşfik bir yaratılışı olduğu anlaşılmaktadır. Tuvalarda kahraman ve atı arasında özel bir bağ vardır. Kahraman atını kendinden ayrı görmez hatta kendini atının bir parçası olarak kabul eder. Bu açıdan

bakıldığında Haan-Tögüldür'ün kendini tanıtırken “Kaň-Hüreň atlı kişiyim.” (Arçın, 2009: 70) demesi oldukça dikkat çekicidir.

Güney Sibiryada destanlarının birçoğunda (Alıp Mamiş, Er-Samır, Ak-Tayçı, Malçı-Mergen, Kan-Ceeren, Üç Kulaktu Ay-Kara At, Maaday-Kara, Ak-Kağan Destanları) at insansı özellikler göstermekte ve sahibinin iyiliğini düşünerek onunla konuşmakta, onu uyarmakta ve ona tavsiyelerde bulunmaktadır (Kaba, 2011: 82-87). Tuva masallarında da at, ”sahibinden daha akıllıdır: sahibinin tersine duruma hâkimdir, ne yapılacağını bilir. Zaman zaman sahibini dener, sonra da böylesine saf olduğu için onu azarlar. Yaklaşan tehlikeleri çok önceden fark eder. Durmak, zaman zaman kan içmek suretiyle, hâlâ hiçbir şeyin farkında olmayan sahibini uyarır. Binicisini aydınlatır, ona akıl verir” (Taube, 1995: 299). Aynı şekilde Kaň-Hüreň, Demir-Kurlug Han'ın sarayına doğru yol alan Haan-Tögüldür'e yolda karşılıklarına çıkacak tehlikeler konusunda endişelerini iletmektedir: “İyi atı Kaň-Hüreň yolda düşse kalka/ Gidiyormuş./Evet, Demir-Kurlug Han'ın/Yolunun devriyesi yüz sekiz köşeli,/Polat, çelik erkek deveyi nasıl geçersin?/Atının ölmesi mümkündür./Senin de ölmen mümkündür deyip/Duruyormuş”. Han Tögüldür ise “Evet, kişi(yi) besleyen temiz tüylü hayvan ise/Kendim bilirim bunu, iyi atım” diyerek atını teskin etmekte ve üstesinden geleceğini belirtmektedir (Arçın, 2009: 71).

Haan-Tögüldür Destanında Kaň-Hüreň'nin şekilde değiştirdiği görülmektedir. Türk folklorunda şekilde değiştirmekle ilgili sayısız anlatı vardır. Sakaoğlu, Türklerde şekil değiştirmenin daha çok cezalandırmak amacıyla başkası tarafından yapılan sihir gücüyle mümkün olduğunu belirtirken Bekki, şekil değiştirmenin “muhtemel tehlikelerden korunma ve hedefe ulaşma isteği” amacıyla kişilerin kendi iradesiyle gerçekleştiğini söylemektedir (Sakaoğlu, 1980 ve Bekki, 2007'den aktaran Kaba, 2011: 95). Güney Sibiryada destanlarındaki şekil değiştirme motiflerinin de gayesinin “muhtemel tehlikelerden korunma ve hedefe ulaşma isteği” olduğunu tespit eden Kaba, bu destanlarda genellikle kahramanla birlikte atının da başka bir varlığa ya da nesneye dönüştüğünü; şekil değiştirmedeki amacın tehlikelerden kurtulmak ya da kimsenin kendilerini görmemesi sağlayıp istedikleri yerlere girip çıkabilmek olduğunu söylemektedir (2011: 95).

Haan-Tögüldür Destanındaki şekil değiştirme motifi de diğer Güney Sibiryada Türk destanlarıyla benzerdir. Haan-Tögüldür, Demir-Kurlug Han'ın obasına yaklaşınca bir ihtiyarla karşılaşır ve ona Toylu-Buduk'un hangi sarayda oturduğunu sorar. İhtiyar bir tür sihir yaparak Toylu-Buduk'un yüz sekiz kat cam evin üstünde dokuz kat altıncam evin içinde oturduğunu söyler. Bunun üzerine Haan-Tögüldür atını kahverengi taya kendisini ise kepenegi keçeli, gözü irinli insanoğluna dönüşerek dokuz kat altın cam eve gelir ve dokuz kat minder üzerinde uyuyan Toylu-Buduk'un yanına uzanır (Arçın, 2009: 75-78).

Haan-Tögüldür'ün şekilde değiştirmesi Dede Korkut Kitabında esaretten kurtulan Bamsı Beyrek'in memleketine döndüğü bölümü anımsatmaktadır. Bamsı Beyrek memleketinde tanınmamak için eline bir kopuz alır. Elbise yerine ise eski bir deve çuvalını delerek başından geçirir ve deli ozan görünümüne bürünür. Bu sayede kolayca nişanlısı Banı Çiçek'in Yalancı oğlu Yaltacuk'la olan düğününe katılır ve ona yaklaşıp kendini nişanlısına ayan eder (Ergin, 1969: 78-90).

Destanda yer alan bir diğer tulpar ise Demir-Kurlug hanın kızı Toylu-Buduk'u almaya giderken yoluna çıkan güreşçi Koşkulday-Mergen'in atı Kojagar-Sarıg'dır (Arçın, 2009: 72). Haan-Tögüldür, Koşkulday-Mergen'le (Köşkendey-Möge) yaptığı güreşte onu havaya kaldırıp yere vurur ve boğazını keserek öldürür. Bunun ardından

Haan-Tögüldür Kojağar-Sarığ'a şöyle der: "Tamam, iyi at isen/Sahibini dirilt,/ Diriltmeyi başaramazsan/Geri gelirken seni alırım./Diriltmeyi başarırsan/Bundan sonra bastığım izlere basmadan/Benim gittiğim yerlere gitmeden/Gidersiniz" (Arçın, 2009: 75). Bu dizelerde Haan-Tögüldür, Kojağar-Sarığ'dan sahibini dirilte bileceğinden bahsetmektedir. Nitekim Türk boylarının destanlarında atın sahibini dirilttiği birçok anlatı mevcuttur. Bunlardan biri yukarıda bahsettiğimiz gibi Manas'ın atı, tayganı ve şumkarının ile yalvarması sonucu yeniden hayatına dönmesidir. Kazakların Er Kökşö Destanı'nda Er Kökşö'nün oğlu Er Kosay'ın Temir Bay tarafından öldürülmesi üzerine atı Sarı At Bota Kız Suluu'ya savaşta ölen diğer kişilerin ödünü alıp Kosay'ın burnuna koymasını söyler ve bu şekilde Er Kosay dirilir (Radloff, 1870: 100). Altay destanı Kozın-Erkeş destanında da bahadır Kozın Erkeş'in ölmesi üzerine Kızıl-Konır at çıkagelir. Yeri eşeler ve kutsal bıçağı Bayım-Sur'un bulmasını sağlar. Bayım-Sur da kutsal bıçakla, Kozık Erkeş'i diriltir(Kaba, 2011: 157).

Destanın devamında Haan-Tögüldür Toylu-Buduk'u alıp evine dönerken Kojağar-Sarı atı bıraktıkları yerde göremezler: "Tam öyle giderken, Kojağar-Sarı atlı/ Köşkendey-Möge'nin öldüğü yere geldiğinde/ Kojağar-Sarı atı da yok/ Köşkendey-Sarı güreşinin kendisi de yok/ Olmuştur."(Arçın, 2009: 98). Anlaşılan odur ki Kojağar-Sarı sahibi Koşkulday-Mergen'i dirilmeyi başarmıştır. Daha sonra bahadır ve atı, Haan-Tögüldür'ün uyarısına kulak vererek onun bastığı izlere basmaktan, gittiği yerlere gitmekten sakındıkları için uzaklara gitmişlerdir.

Toylu-Buduk'u almak için yapılan at yarışlarında Kañ-Hüreñ'in en büyük rakibi olarak öne çıkan sekiz ayaklı "Belder-Ala" da destanda yer alan tulparlardan biridir. Yarışta yer aldıklarını gördüğümüz gök renkli "Kök-Bora" ve Çeden-Şokar'mise sıra dışı niteliklere sahip olduklarına değinilmez. Belder-Ala sekiz ayaklı olarak nitelenmektedir. Bu da ona diğer atlara göre daha yüksek hız avantajı sağlamaktadır. Tulparların kanat gibi olağan üstü fiziksel özelliklere sahip olmasına birçok Türk destanında rastlanmaktadır. Fazladan dört ayak da bu türden bir motiftir.

Kañ-Hüreñ sahibine, daha dinç olduğu zamanlarda kutlanan "Büyük Barış Bayramı"ndaki (Ulug dançık) bir yarışta Belder-Ala atla karşılaştığını ve burada Belder-Ala atın birinci geldiğini, kendisinin ise onun bir kuyruk arkasında yarışı bitirdiğini söyler: "Tamam, ben dinç olduğum zaman/ Otuz üç göğün yerinde/Büyük barış bayramı olmuştu./ Orada sekiz ayaklı/ Belder-Ala atla/ O zaman karşılaşmışım./ Orada Belder-Ala at/ Birinci olarak gelmişti./Ben onun arkasından bir kuyruk mesafesiyle/Gelmişim, deyip duran/Kañ-Hüreñmiş." (Arçın, 2009: 85). Buradan yola çıkarak geçmişte Belder-Ala'nın Kañ-Hüreñ'den daha hızlı bir at olduğunu söyleyebiliriz. Diğer yandan Kañ-Hüreñ'nin Haan-Tögüldür'ün içinde yer almadığı anıların olması da önemlidir. Muhtemelen Kañ-Hüreñ'nin Haan-Tögüldür öncesinde başka bir hayatı vardır.

Aylar süren yarış esnasında Kañ-Hüreñ, gök renkli Kök-Bora atı ve Çeden-Şokar atı geçer. Sekiz ayaklı Belder-Ala atı ise arkasından görür (Arçın, 2009: 92). Yarışta Kañ-Hüreñ'nin binicisi Toylu-Buduk'un yazıcı hizmetçisi güzeller güzeli bir kızdır. Belder-Ala atı geçmeye hazırlandıklarında Kañ-Hüreñ, kıza dizginine ve yelesine nasıl tutunması ve üzerinde nasıl durması gerektiğini söyler. Daha sonra ise Belder-Ala atı geçme planını anlatır: "Ben Belder-Alanı geçersen/ Huraganday kara ovanın/ Çukurluğunda geçerim,/Ordan geçerken Belder-Ala'nın/Sekiz bacağı'nın dördü(nü) kırarım./Yüzüne patlatarak geçerim./Ona binen casusun yüzüne/Kıpkırmızı olacak şekilde vurup geçeceksin, tamam mı? diye /Akıl vererek giden Kañ-Hüreñ'miş." (Arçın, 2009: 93).Kañ-Hüreñ, Belder-Ala'yı geçmenin tek yolunun ona üstünlük sağlayan fazladan dört ayağının kırılması olduğunu düşünmektedir. Böylece Belder-Ala sıradan atların hızına düşecektir. Nitekim Kañ-Hüreñ ve binicisi olan kız planı harfiyen uygular

Belder-Ala'yı geride bırakıp bin atın tozuna denk toz kaldırarak Demir Kurlug Haan'ın sarayına girer (Arçın, 2009: 93).

Destanda yer alan bir diğer tulpar ise yarışları kazanan Haan-Tögüldür, Toylu-Buduk ile birlikte memleketine dönecekken ona Demir-Kurlug tarafından hediye edilen Hanın kendi atı Çiñge-Şilgi'dir (Arçın, 2009: 98). Destanda Çiñge-Şilgi'den yalnızca bir kere bahsedildiği için hakkında başka bir bilgi mevcut değildir.

Haan-Tögüldür Destanı'nda tulpar ve yarış atları dışında atların cinsiyetine ve yaşına göre bir takım isimlendirmelere de rastlanmaktadır. Bunlar *çavaa* (tay), *aksır* (aygır) ve *kızırak*'tır (kısarak) (Arçın, 2009: 103, 116, 142).

Türk Dünyasında atların isimlendirilmelerinde atın donu yani rengi ve deseni oldukça etkilidir. Atların isimleri genellikle donu ile atın benzetildiği tavşan, keçi gibi bir hayvanın adının ya da donu ile yaşını ifade eden bir terimin birleşiminden oluşmaktadır. Yine atın donunun yanına tabiat olayları, atın huyu, hızı, alnında yer alan akıtması, gösterdiği kahramanlığı bir kelime olarak eklenebilmektedir (Çınar, 2000: 134).

Bu zengin kültür Orhun Kitabeleri'nde bile kendini gösterecek akdim bir geçmişe sahiptir. Kitabelerde at donlarının unvan, özel isim ve etnonimlerle birleştiği görülmektedir. "Kültigin'in bindiği atlar içerisinde "Beyaz Tadık-Çur" adını taşıyanın "Çur" unvanı, aynı zamanda Tarduş beglerinin başçısının unvanı; diğer "Boz İşbara Yamtar" adını taşıyanın "İşbara"sı aynı zamanda Tarduş kağanın adı; "Az Yağız" adını taşıyanın "Az"ı ise bir etnonimdir" (Caferoğlu, 1953: 204).

Haan-Tögüldür Destanı'nda da benzer isimlendirmelere rastlanmaktadır. Haan-Tögüldür'ün yoldaşı Kañ-Hüreñ'in ismine baktığımızda atlarda sık kullanılan *hüreñ* yani "kahverengi" ya da daha doğru bir ifadeyle "koyu al" (doru) renk ismi dikkat çekmektedir. Buradan Kañ-Hüreñ'in doru olduğu anlaşılmaktadır. Kañ-Hüreñ'in dönüşüm geçirdiğinde de "tos kertik taagılıg hüreñ çavaa" yani "dokuz kertik darmadağın saçlı doru tay" kılığına girmektedir. Demek ki Kañ-Hüreñ şeklini ve yaşını değiştirmesine rağmen rengini değiştirmemiş veya değiştirememiştir. Bu da atın donunun atla özdeşleştiğini göstermektedir. Doru atlar Türk Dünyasının genelinde sevilme ve tercih edilmektedir. Altay Türkçesinde *küreñ* denilen ve *ker-küreñ*, *küreñ-çardar* ve *küreñ-cereen* gibi türleri olan, Kırgızların ise *küröñ* (Arslan ve Saliev, 2020: 26) dedikleri atlar hakkında Türkçede "Alma alı, sat yağızı, besle kırı, bin doruya" şeklindeki atasözü de doru atlara olan ilgiyi göstermektedir.

Destanda geçen bir diğer at olan Koşkulday-Mergen'in atı Kojagar-Sarıg'ın isminde de görüldüğü gibi sarı dona sahip olduğu bellidir. Diğer atlardan Belder-Ala'nın *ala*'dan dolayı alaca, Kök-Bora'nın *bora*'dan dolayı boz, Çeden-Şokar'ın *şokar*'dan dolayı [*çookır* (Altay)/ *çıbar-çaar* (Kırgız)/ *sıbar* (Başkurt)/*çokur-çoukur* (Moğol), *çubarıy* (Rus)] benekli veya çizgili, Çiñge-Şilgi'nin ise *şilgi*'den dolayı kızıl-sarı dona sahip oldukları anlaşılmaktadır (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 101).

1.2. Deve

Haan-Tögüldür Destanı'nda değinilen bir diğer dikkat çekici hayvan ise erkek devedir (buura). 15.000 ila 20.000 yaşında olduğu tahmin edilen ve Üst Paleolitik döneme kadar uzanan dünyanın en erken deve çizimleri günümüzde Tuvaların önemli bir kısmının da yaşadığı Batı Moğolistan'da tespit edilmiştir (Chuluunbaatar, 2012: 95). Türk mitolojisinde deve Alplik simgesidir. Bilhassa erkek develer kahramanlar tarafından töz olarak kabul edilir. Türk şamanizminde savaş tanrısı Kızagan Tengre'nin

Altaylı kamlar tarafından kırmızı yularlı erkek deve sırtında tasvir edildiği görülür (Özkartal, 2012: 70).

Destanda erkek deve Toylu-Buduk'u almak için yola çıkan Haan-Tögüldür'ün geçtiği bölgeye Demir-Kurlug Han'ın yerleştiği devriyelerden biridir. Kañ-Hüreñ, Haan-Tögüldür'le bu yüz sekiz köşeli "çelik deveyi" (bolat buura) nasıl geçeceği konusunda endişelidir. Zira bu mücadelede kendisinin ve sahibinin ölme ihtimali vardır. Yolun ilerisinde yüz sekiz köşesini gök gürültüsü gibi şingırdatan ve azı dişini bileyip duran erkek deve ile karşılaşılır. Haan-Tögüldür atını süsler, nal gibi soğutur, iki yenini göğsüne bağlar ve altın küçük kamçıyla deveye saldırır. Küçük kamçıyı devenin ağzına sokup bir koluyla devenin yanağını diğer koluyla kulağını tutup, devenin boynunu yumuşak bir oğlak gibi kırar. Haan-Tögüldür böylece yoluna çıkan, onu sınamak için konulan engellerden birini aşmış olur (Arçın, 2009: 72). Evlenmek için yapılan bu seyahatte ilk kez karşılaşılan düşmanın azgın bir erkek deve olması Oğuz Kağan'ın evlilik öncesi erginleşme aşamasındayken yendiği gergedana benzetilebilir (Bang-Kaup ve Arat, 1936: 13). Erginleşme ritüelinde vahşi bir hayvan motifinin kullanılması tıpkı Oğuz Kağan Destanı gibi Haan-Tögüldür Destanı'nın da arkaik kökenlerini muhafaza ettiğini göstermektedir.

Benzer şekilde bahadırın evleneceği kızı hak etmek için erkek deve ile güreş yapma motifine Dede Korkut Destanı'nda da rastlanmaktadır. "Kanglı Koca Oğlu Kan Turalı Destanı"nda evlenmek için kız arayan Kan Turalı Tırabuzan tekfurunun fevkalade bir kızı olduğunu öğrenir. Kızın babası kim üç canavarı yenersen kızımı o yiğide vereceğim der. O canavarlar kükremiş aslan, kara boğa ve kara erkek devedir. Boğayı ve aslanı yenen Kan Turalı'nın karşısına önceki iki hayvandan daha amansız olan deve çıkar. Güreş sonunda Kan Turalı deveyi de yenmeyi başarır (Ergin, 1969: 134-148).

Destanda deveye değinilen bir başka yer ise Haan-Tögüldür'ün yolculuğu sırasında karşısına çıkan Koşkulday-Mergen ile güreştiği sahnedir. İki bahadır güreşe hazırlanırken seksen ve doksan deve derisinden yapılmış yepyeni serin kispetlerini zar zor giyinirler (Arçın, 2009: 74). Kispetlerin böylesine büyük olması epik destan geleneğinde karşılaşılan motiflerden biridir ve Türk ve Moğol destanlarındaki kahramanların olağandışı iriliğinden kaynaklanır. Onlarca deve derisinden yapılmış kispet motifine Manas Destanı'nın önemli epizotlarından "Kökötöy Han'ın Aş"ında da rastlamaktayız. Aş sırasında yapılan güreşlerde Manas, yaşlı Koşoy Alp'ten Kalmuk hanı bahadır Coloy'un karşısına çıkmasını ister. Bunu gönülsüz de olsa kabul eden Koşoy Alp'in kispetini (çalbar, kandagay) Manas'ın eşi Kanıkey altmışaltı deveboynu derisi ve altmış taka derisiyle dikmiştir (Yıldız, 1995: 414).

Güreşe kartal dansı yaparak başlayan Haan-Tögüldür ve Koşkulday-Mergen'in birbirlerine saldırmaları develerin sert güreşlerine benzetilmektedir. Burası da destanda deveye değinilen bir başka sahnedir (Arçın, 2009: 74).

1.3. Kuş

Türk halk anlatılarında kuşlarla ilgili ilgi çekici pek çok motif vardır. Gerek İslamiyet'ten önce gerekse de sonraki Türk mimarisinde, kılık kıyafetinde, mezarlarında, süs eşyalarında ve edebiyatlarında kuşların dinsel ve sembolik çok önemli bir yeri vardır. İslamiyet öncesinde bazı Türk boylarının ongun olarak kabul ettikleri kuşlar vardır. Verbitskiy'in derlediği Altay yaradılış destanında da tanrı Ülgen kuş biçimindedir. Kuğu veya kaza dönüşen kızlarla ilgili de Türk ve Moğollarda birçok halk anlatısı vardır. Orta Asya'daki bazı kurgan kazılarında çıkarılan eşyalar üzerindeki kaz, ördek, kuğu gibi tasvirler ve bu hayvanları gösteren ahşap yontular, at koşum

takımlarına ait figürler Türk ve Moğollarda kuşların önemli bir simge olduğunun işaretidir (Çoruhlu, 2000: 152).

Destanda en dikkat çekici kuş Haan-Hereti'dir. İsminin başındaki "Haan" (Kağan) unvanına bakılırsa kuşların iyisi olabilecek bu mitolojik varlık Haan-Tögüldür ile farklı bir üslup ve içerikle iletişim kurmaktadır. Toylu-Buduk'u almak için yola çıkan Haan-Tögüldür ve atı yolculuğun henüz başındayken kendilerine saldıracakmış gibi manevralar yapan Haan-Hereti kuşuyla karşılaşır ve Haan-Tögüldür ona ok çeker. Haan-Hereti konuşabilmektedir. Onlara zarar vermek istemediğini söyler ve bahadırın kendisini tanıtmamasını ister. Haan-Tögüldür kendisini tanıttıktan ve ne amaçla yolculuk ettiğini söylemesinin ardından Haan-Hereti neden kendisine ok çektiğini sorar. Haan-Tögüldür kuşun saldırgan hareketleri sebebiyle bu yaptığını söyler. Haan-Hereti ise "İyi erliğini görmek için/ Öyle yaptım, oğlum" der (Arçın, 2009: 70). Destanda Haan-Tögüldür'e yalnızca Haan-Hereti "oğlum" diye hitap etmektedir.

Haan-Tögüldür'ü sınamak isteyen ancak bunu gerçek bir şekilde değil yalnızca onun reflekslerini test ederek yapan kuşun "oğlum" demesinin ardından Haan-Tögüldür'ün "Annenin oğlu ikisi denk olur,/ Babanın oğlu bükük olur" atasözünü söylemesi dikkate değerdir. Şamanizm inancında kuş ölen kişinin ruhu olarak görülmektedir. Türklerde ölen kişilerin ruhlarının bir kuş olarak göğe uçmaları inancı oldukça yaygındır (Sever, 1999: 86). Haan-Hereti'nin sözlerinden onun Haan-Tögüldür'ün atalarından birine ait bir ruhun kuş şeklindeki görünümü olduğu anlaşılabilir. "Haan" sözünün doğrudan kelime anlamı dışında destanda yalnızca Haan-Hereti ve Haan-Tögüldür'ün isminde kullanılması da onların akrabalığıyla ilişkili olabilir. Kuş, Haan-Tögüldür'e olan akrabalığı sebebiyle onu tehlikelere karşı uyarmakta ve onu tetikte olmaya çağırılmaktadır.

Haan-Hereti, bahadırın anne ve babayla ilgili atasözünü söylemesinin ardından şöyle der: "Evet, sabah olursa erken olurum ben,/Gece olursa geç olurum ben,/Yaşamımın süresi dolmak üzere olan kişiyim ben./Ölmek üzere olan ana-babana,/Öyle söyleyip varacağım ben de demiş,/ Haan-Hereti kuş." (Arçın, 2009: 71). Burada kuşun Haan-Tögüldür'ün anne ve babasıyla olan doğrudan bağı daha net bir şekilde ifade edilmektedir. Kuş ile bahadırın anne ve babası ölümü birlikte karşılayacaklardır.

Destanda geçen bir diğer kuş ise kartaldır. Mitolojide kartal motifi da hem Tuva hem de Kazak, Kırgız ve Saka mitolojisinde önemli bir yere sahiptir. Kırgızlarda "Alp karakuş" da denilen kartal Güney Sibiry folklorunda Tanrı'nın habercisi olarak bilinmektedir. Kırgız destanlarında kahramana olağan üstü güçler kazandırması ve yardım etmesiyle dikkat çeken kartal, Yakut Türklerinde koruyucu iyeler arasında yer almaktadır (Karadavut, 2010: 77). Kartal, Şamanist ritüellerde en yüksek ruhları taşıdığına inanılır ve Gök Tanrı, koruyucu ruh ve adaletin sembolüdür. Göktürk ve Uygur devirlerinde hakanları temsil eden kartal, koruyucu ruhun ve adaletin de sembolüdür (Özkartal, 2012: 63).

Kartal, destanda iki şekilde yer almaktadır: *Devig* (kartal dansı) ve *ezir* (kartal). Tuva Türklerinin de milli güreşleri (hüreş) öncesinde kartal taklidi yaparak dans seremonisi gerçekleştirdikleri bilinmektedir. Tuvalar genelde bu dansı *Dogee Baari* isimli Tuva halk şarkısı eşliğinde icra ederler. Mücadeleden önce güreşçiler *sodak-shudak* adlı ulusal kostümü giyerler. Kartal Dansı *Devig*'in icrasının belirgin bir özelliği, bir kartalın kanatlarının salınımı gibi yukarı-aşağı hareket eden kollardır. *Devig* veya "Kartal Dansı"nın savaşa girmeden önce özel bir savaşçı ritüeli, özel bir çeşit meditasyon türü ve savaştan sonra zaferin neşe ifadesi olduğu düşünülmektedir (İsaeva,

2019:965). Destanda Koşkulday-Mergen ile Haan-Tögüldür güreşmeye başlamadan önce üç defa kartal dansı yaparlar. Üçüncü kartal dansının ardından aladoğanın (hartıga) süratiyle ve kartalın (ezir) keskinliğiyle tutuşurlar (Arçın, 2009: 74). Türk mitolojisinde ve destanlarında önemli bir yer işgal eden kuşlardan kartal ve aladoğan Haan-Tögüldür Destanı'nın yalnızca bu sahnesinde güreşçileri betimlerken kullanılır.

1.4. Büyük ve Küçükbaş Hayvanlar

En önemli uğraşları hayvancılık olan Tuva ve diğer benzer yaşam tarzına sahip Türk-Moğol boylarının halk anlatılarında büyük ve küçükbaş hayvanlara bolca yer verilir. İncelediğimiz destanda da bu hayvanlar at, deve ve kuş gibi ön plana çıkmasalar da betimlemelerde ve yiyeceklere değinilen sahnelerde kendilerine yer bulmuşlardır. Bu sahnelerden birinde kartal dansı yapan bahadırlar boğanın (buga) yan bakışı gibi bakışıp, tutuşamazlar (Arçın, 2009: 74).

Bir diğer sahnede ise Haan-Tögüldür“kepeneği keçeli, gözü irinli insanoğluna” dönüştükten sonra Toylu-Buduk'un yanına varmak için sarayın yüz sekiz kat evin merdivenini çıkar ve onun üstündeki dokuz kat altın cam eve girer (Arçın, 2009: 77). Uzun-Sarıg güreşçi onların yanına gitmek ister ve dokuz kat cam evin beşinci katına kadar ancak çıkar. Yorgunluktan bitap düşen Uzun-Sarıg güreşçinin ciğeri oğlak (anay) akciğeri gibi ağzından fışkırır (Arçın, 2009: 80). Haan-Tögüldür'ün erkek devenin boynunu kırdığı sahne de“devenin boynunu yumuşak oğlak (hençe anay) gibi çıt diye kırdı” şeklinde anlatılmaktadır (Arçın, 2009: 72).

Destanda Toylu-Buduk'u almak için yapılan büyük yarışlarda yarışmacıların nasıl beslendiklerine de değinilmektedir. Aylar sürecek at yarışında Demir-oğul güreşçi Kañ-Hüreñ ile yarışacak atların binicilerinin erzaklarını “yemiş-meyve”, “börek-çöreğ”in (çigir-çimis, boova-boorzak) yanında “koyun” (hoyun) ve “koç” (irt) etlerinden hazırlar: “At yarışı olacak yere geldiğinde/Hanın on bin koyununun arasından/Bora-Kalçan koçları her kişiye/Erzak olarak dağıtan/Demir-oğul güreşçiymiş” (Arçın, 2009: 90). Destanda koçlar *bora-kalçan irt* yani muhtemelen “bomboz” bir renkle nitelendirilmiştir.

Kañ-Hüreñ'in binicisi olan Toylu-Buduk'un yazıcı hizmetçisi güzeller güzeli bir kızın erzakı ise “inek” (inek) ve “vahşi kara öküz” (doşkun kara şarı) etinden oluşmaktadır. Bu da güzel kızın diğer yarışmacılara göre harcayacağı eforun büyüklüğünü gözler önüne sermektedir: Hanın Sayan- Day'ın dağında/ Yüz on bin ineğin arasından/Vahşi kara öküzü kovmuş,/ Erzağı yapıp tamamıyla Kañ-Hüreñ'e yükleyip vermiştir?/Vahşi kara öküzün etini”...”Dün-gün demeden etini ateşte pişirip yiyip/ Durmuş./ Sonunda ulusu dokuz gün sonra geldiklerinde/ Kız vahşi kara öküzün etini/ Tamamıyla ateşte pişirip yiyip bitirip/ Durmuş.”(Arçın, 2009: 90-91).

Destanda bu sahnelerin dışında büyük ve küçükbaş hayvan sürülerinden tek tek hayvan adı belirtmeden bahsedildiği birçok yer vardır. Bunlar “hayvan” (amıtan/ mal), “ak hayvan” (ak mal), “hayvan sürüsü” (amıtanniñ maga-hölün), “beş tür hayvan” (beş çüzün mal) ve “evcil hayvan” (uyalıg mal) şeklindedir: “Hayvan sürülerini görmeliyim diyerek”/ (*Amitanniñ maga-hölün köör men- deeş*.)”(Arçın, 2009: 68/33); “Tamam, kişi konuşarak/ Hayvan kişneşerek tanışır”/ (*Çaa, kiji çugaalajıp tanjar, Mal kiştejip tanjar çüve bolgay*) (Arçın, 2009: 88/53); “Beş tür hayvanı büsbütünyle pişirip/Hazırlayan ulusmuş.”/ (*Beş çüzün maldı bügüt-bügütü-bile bijının,/Beletkep turgan ulus çüveñ irgin*)(Arçın, 2009: 99/64); “Evcil hayvanları besleyip” / (*Uyalıg malın azırap*.) (Arçın, 2009: 100/65).

1.5. Diğer Hayvanlar

Destanda sınıflandırma oluşturulamayacak kadar az tekrar edilen ve hayvan sınıfına dâhil edilmese de değinilmesi gereken böcekler de vardır. Bunlardan ilki Demir-Kurlug Han ve Demir-Oğul’un sigara tabakalarının büyüklüğünü anlatmak için kullanılan bir benzetmedir: “Kurt başı gibi gümüş tabakalarını/Çapraz olarak sunduğunda, iki tabakayı” (Arçın, 2009: 83). Burada “kurt başı” anlamında “börü baji” kelimeleri kullanılmıştır (Arçın, 2009: 48). Bir diğer alıntıda ise “kaplan” (par) sözüne yer verilmektedir: “Haan-Tögüldür kaplan kapısına sığmayan”/(*Haan-Tögüldür par ejikke sıñmas*) (Arçın, 2009: 82/47).

Böceklerden ise destanda “kurt” (kurt), “karınca” (kımıskayak) ve “bit”e (bıdı) yer verilmiştir: “Kurt-karıncası toplanıp”/(*Kurt-kımıskayaa çıglıp*), (Arçın, 2009: 74/39); “Kara biti söğüde koşan”/ (*Kara bıdı haakka halışkan*) (Arçın, 2009: 81/43).

SONUÇ

Tuvalar Moğolistan’ın batı bölgesinde, Hakasların güneyinde, Kazakların ise kuzeyinde yaşayan bir Türk boyudurlar. Onların Moğol ve Türk kültür alanlarının kesişiminde yer almaları hem Moğol hem de Türklüğe dair unsurları kültürlerinde barındırmalarını sağlamıştır. Bundan dilleri de etkilenmiş ve bu halk anlatılarında Moğolcadan birçok kelime kendine yer bulmuştur.

Tuvaların Haan-Tögüldür Destanı Türk-Moğol destan geleneğinin yapı ve motif özelliklerini taşımaktadır. Destanda hayvan motiflerine geniş yer ayrılmıştır. Bu durum Tuvaların hayvancılığa dayanan göçer evli sosyoekonomik yapılarından kaynaklanmaktadır.

Destanda at, geleneksel anlatılardaki pek çok motifle karşımıza çıkmaktadır. Bunları kahramanın yoldaşı olan at, kahramana akıl veren at; kahramanla birlikte şekilde değiştiren ve daha bakımsız bir görünüme bürünen at ve sahibinin öldürülmesinin ardından onu diriltebilen at şeklinde sıralayabiliriz. Destanda kahramanın tulparı yanında kahramanın rakipleri ve kayın babasının tulparlarına da rastlanmakta, bu atların da sıra dışı niteliklerine yer verilmektedir. Kısa bir destan sayılan Haan-Tögüldür’de dikkate değer sayıda at donuna yer verilmesi de atlanmaması gereken bir husustur.

Destanda yer alan hayvanlardan deve, kahramanın kendini ispatlaması için yoluna çıkarılan engellerden biridir. Deve birçok Türk anlatısında baş edilmesi zor bir canavar olarak resmedilmekte ve kahraman onu yenerek müsabakalarda yiğitliğini ispatlamaktadır. Haan-Tögüldür de yoluna çıkan erke deveyi yenerek evlenmek için yapılacak müsabakalara katılma imkânını elde etmiştir.

Kuş motifi Haan-Tögüldür Destanı’nda Haan-Hereti kuşu şeklinde gizemli ve sembolik bir kuş olarak kendine yer bulmuştur. Başta kahramanı korkutan ardından onunla bir dost gibi konuşan Haan-Hereti kuşu kahramanın anne-babasıyla ve atalar kültüyle ilişkili görünmektedir.

Destanda büyük ve küçükbaş hayvanlar bazı benzetmeler yanında daha çok etinden faydalanılan hayvanlar olarak yer almaktadır. Bu da Tuvaların beslenme alışkanlıkları hakkında kayda değer bir bilgi sunmaktadır. Destandan anlaşıldığı kadarıyla şaman ve Lamaist olan Tuvalar ile Müslüman Türklerin beslenme alışkanlıkları tamamen aynıdır. Bu da inanç farklılıklarının Türklerin günlük hayatların da önemli bir değişiklik meydana getirmemesi açısından ilginçtir.

Haan-Tögüldür Destanı'nın hayvan motifi açısından incelenmesi Tuvaların, hayvan türleri, hayvanların özellikleri, onların kullanımı ve kültürlerindeki yeri bakımından diğer Türk boylarıyla tamamen paralellik gösterdiğini ortaya koyması sebebiyle dikkate değerdir.

KAYNAKÇA

Akıncı R. E. (2009).*Batı Moğolistan Tsengel Tuvaları 'nda Şamanizm, Şaman Olma Ve Kozmoloji İlişkisi*. (Doktora Tezi)Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Akıncı R.E. Ve Dok B. (2012). Tsengel Tuvalarının Türkiye Deneyimi: Kültür Ve Dil Varlığının Canlandırılmasında Kültür Aşırı Girişimler. *Dilleri Ve Kültürleri Yok Olma Tehlikesine Maruz Türk Toplulukları 4. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Ankara.

Arçın, S. M. (2009).*Tuvaca Bir Destan: Haan-Tögüldür (Giriş-Metin-Aktarma-Dizin)*, (Yüksek Lisans Tezi).Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

Arçın, S. M. (2010). Tıvaca Bir Destan: Haan-Tögüldür ve Yarış.*Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, 2 (1)

Arslan, M. ve Saliev, M. (2020). Kırgız Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki Renk Adları Üzerine. *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 3 (1) ,17-30.

Arıkoğlu E. ve Kuular E. (2003). *Tuva Türkçesi Sözlüğü*. Ankara:Türk Dil Kurumu Yayınları

Bang-Kaup W. ve Arat R. R. (1936). *Oğuz Kağan Destanı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.

Bekki S.(2007). *Maaday-Kara Destanı*. Elazığ: Manas Yayınları.

Caferoğlu, A. (1953). Türk Onomastiğinde At Kültü. *Türkiyat Mecmuası*, (10), 201-112.

Çınar A. A. (2000).Türk Dünyası Destanlarında At-Yiğit veya At-İnsan Birlikteliği. *IV. Türk Kültürü Kongresi*, Ankara.

Çoruhlu Y. (2000).Türk Mitolojisinin Ana Hatları. İstanbul: Kabalcı Yayınları.

Chuluunbaatar, O. (2012). The Camel And Its Symbolism in The Daily Life Of The Mongols With Particular Reference To Their Folk Songs. *Camels in Asia and North Africa-Interdisciplinary Perspectives on their Past and Present Significance*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Ergin, M. (1969). *Dede Korkut Kitabı*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.

İsaeva, G. (2019). Tuva ve Yakut Halk Dansları ve Kırgız Halk Dansları İle Karşılaştırma. *Motif Uluslararası Genç Halkbilimciler ve Türk Dünyası Kongresi*, Eskişehir.

Heissig, W. (1979). *Die mongolischen Heldenepen: Struktur und Motive*.Opladen: Westdeutscher Verlag.

Karadavut, Z. (2010). Kırgız Masallarında Mitolojik Unsurlar. *Milli Folklor*, 22(85).

Koşekova A.ve Yertayeva, P. (2020). ҚАҺАРМАНДЫҚ ЭПОСТАҒЫ БАТЫРЛАР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ТҰЛПАРЛАРЫ . *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 3 (2) , 74-84.

Ölmez, M. (1996). Tuvalar ve Tuvaca. *Çağdaş Türk Dili*.(95), 10-17.

Özkartal M.(2012). Türk Destanlarında Hayvan Sembolizmine Genel Bir Bakış (Dede Korkut Kitabı'ndan Örnekler) *Millî Folklor*, 24(94), 58-71.

Radloff, W. (1870). *Proben Der Volksliteratur Der Türkischen Stämme Süd-Sibiriens III. Kirgisische Mundarten*. Sanktpeterburg: Tipografiya İmperatorskoi Akademii Nauk.

Rinchindorji, (2012). Moğol-Türk Destanları: Tipolojik Oluşum ve Gelişimi. (Çeviren: M. A. Yolcu).*Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 1(2), 221-239.

Sakaoğlu, S. (1980).*Anadolu-Türk Efsanelerinde Taş kesilme Motifi ve Bu Efsanelerin Tip Kataloğu*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Sever, M. (1999). Türk Mitolojisinde Kuşlar.*Millî Folklor*, (42), 83-88.

Taube, E. (1995). Altay'da Tuvaların Sözlü Edebiyatında At. *Türk Kültüründen At ve Çağdaş Atçılık Sempozyumu*, İstanbul.

Yıldız, N. (1995). *Manas Destanı (W. Radloff) Ve Kırgız Kültürü İle İlgili Tespit Ve Tahliller*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.